

PERCEPTIES VAN DE ARBEID: IS DE ARBEID EEN WAARDE EN VERDWIJNT ZE?¹

door Ronald Commers & Ignaas Devisch ²

SUMMARY - On 12 december 1997, the FWO Research Community Labour 1500-2000 and The Center for Ethics and Value Inquiry, organised the experts meeting 'Perceptions of labour'. Several participants were asked for their contribution on the theme of labour. This international and interdisciplinary meeting searched for the significance of labour, now and before, here and elsewhere. This article provides a report of these contributions and also comments on the theme of 'the end of labour'.

Inleiding

De Onderzoeksgroep 'Arbeid, arbeidsrelaties en arbeidsmarkten in West-Europa tussen 1500 en 2000' van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek startte in 1996 met zijn activiteiten onder het voorzitterschap van Prof. Dr. Hugo Soly van de Vrije Universiteit Brussel. Namens het 'Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek' (Gent, Brussel, Utrecht, Chicago) participeerden ondergetekenden aan de activiteiten.

De structuur van de Onderzoeksgroep is een netwerk van 20 onderzoekscentra verbonden aan zeventien verschillende wetenschappelijke instellingen in België, Nederland, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Oostenrijk, Duitsland, Italië, Spanje en de USA.

De Onderzoeksgroep brengt academici samen die hoofdzakelijk, maar niet alleen, op het terrein van de geschiedschrijving werken. De samenstelling is internationaal, met de klemtoon op West-Europa. De onderzoekers komen uit Madrid, Londen, Salzburg, Utrecht, Amsterdam, Lille, Cambridge, Essex, Bologna, Halle (Duitsland), Gent, Leuven, Brussel. Er is één medewerker uit de Verenigde Staten (Cornell University).

Het doel van de Onderzoeksgroep Arbeid 1500-2000 is interdisciplinaire en internationale samenwerking stimuleren tussen onderzoekers die zich bezighouden met de studie van de veranderingen die zijn opgetreden in de arbeidsprocessen, de arbeidsrelaties en de arbeidsmarkten sinds de 16e eeuw. Hierbij gaat een bijzondere belangstelling uit naar perioden van globale maatschappelijke veranderingen, naar de plaats van de stedelijke loonarbeiders en kleine zelfstandigen. Het betreft hoofdzakelijk West-Europa.

Tijdens het startcongres op zaterdag 29 juni 1996 in Antwerpen (Elzenveld), waarop een dertigtal vertegenwoordigers van de instellingen aanwezig waren, werden de grote lijnen van het activiteitenprogramma vastgelegd tot 2000. Ro-

1 Over de Experts meeting georganiseerd door de *Onderzoeksgemeenschap Arbeid 1500-2000*, samen met het *Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek*, Prof. Dr. M. S. Ronald Commers. Vrijdag 12 december 1997, *Universitaire Stichting*.

2 Prof. Dr. Ronald Commers is hoofddocent aan de VUB en de UG. Ignaas Devisch is lector aan de Hogeschool Gent.

nald Commers participeerde aan het startcongres als lid van de vakgroep wijsbegeerte en moraalwetenschappen van de Universiteit Gent. Hij tekende voor een ethisch, cultuurfilosofisch en ideologie-kritisch onderzoek van de thema's arbeid, luxe, verspilling, duurzame ontwikkeling, massaconsumptie-cultuur. Samen met Ignace Glorieux, socioloog van de Vrije Universiteit Brussel, bracht hij een project aan voor een conferentie over de percepties van arbeid op het einde van de 20e eeuw.

1. Het 'einde van de arbeid'

Arbeid is een sociale activiteit. Die activiteit grijpt steeds plaats binnen een sociale netwerkconstructie van relaties, waardoor arbeid heel uiteenlopende betekenissen en functies kan hebben. Dat laatste is van groot belang in een periode waarin uitdrukkelijker wordt gesproken over het 'einde van de arbeid'. Wij willen kort ingaan op dit thema.

Jeremy Rifkin heeft in zijn ophefmakend boek 'The End of Labour' (Rifkin, 1995), een alarmerend beeld opgehangen van de arbeidsontwikkelingen in een periode van globalisering. Hij is daarbij van mening dat wij op wereldvlak staan voor het wegvallen van het perspectief van een massale formele tewerkstelling. Wij staan perplex tegenover het verschijnsel van deze mondiale economische relance die samengaat met het voortschrijdend schrappen van de formele loonarbeid.

Wat Rifkin onder onze aandacht brengt, dwingt ons tot het opnieuw overwegen van de relaties tussen de formele arbeid en de globalisering van de economie. Dat betreft verschijnselen als:

- de internationale arbeidsverdeling die nog slechts wordt beheerst door a) het spel dat enkele honderden grote transnationale ondernemingen onder elkaar spelen en b) de enorme massa vlottend speculatiekapitaal;
- de neerwaartse spiraal van loonmatiging door de destabilisatie van de arbeidsmarkt via de lage loonlanden;
- de veralgemening van de kinderarbeid en de algehele verscherping van de uitbuiting; de milieubeschadiging en de aantasting van de openbare ruimten overal ter wereld;
- het vrij spel van de financiële markten; de georganiseerde deregulering, delocalisering en privatisering in de kernlanden van het wereldkapitalisme;
- de aanzwengeling van migratiestromen op verschillende plaatsen in de wereld; de ontwrichting van de sociale bescherming en de degradatie van nationale eenheden;
- de versterking van 'identitaire' impulsen en van de onoverkomelijk beschouwde culturele diversiteiten;
- de veralgemening van een verslavende en wilde massaconsumptie.

Men kan Rifkin bijtreden wanneer hij in de zin van Marx' maatschappij-analyse zegt dat de menselijke cultuur sinds de overgang van het Paleolithicum in het Neolithicum door de organisatie van de arbeid werd beheerst. Maar de vraag rijst over welke arbeid het hier dan gaat. Tijdens de conferentie werd daarover intens van gedachten gewisseld en gedebatteerd.

De geschiedenis van de cultuur is de geschiedenis van de arbeid. En de geschiedenis van de arbeid is de geschiedenis van de zich voortdurend wijzigende arbeidsverhoudingen als gevolg van de technische veranderingen die hebben plaatsgevonden. De geschiedenis van de arbeid is de geschiedenis van de voorstellingen die mensen zich hebben gemaakt van de soorten arbeid die een maatschappij-productief karakter hebben. De geschiedenis van de arbeid is de geschiedenis van de arbeidsobsessies die door welbepaalde sociaal-economische organisaties werden opgedrongen.

In verband met dat laatste herinneren we aan wat Emmanuel Levinas schreef in zijn boek *Totalité et Infini: "De arbeid zelf echter, dank zij welke ik vrij leef, door me te beschermen tegen de onzekerheid van het leven, brengt het leven niet zijn laatste betekenis. De arbeid wordt eveneens datgene waarvan ik leef. Ik leef van elke inhoud van het leven – zelfs van de arbeid die de toekomst veilig stelt. Ik leef van mijn arbeid zoals ik leef van lucht, van licht en van brood. Het grensgeval waarin de behoefte zich opdringt boven de genieting uit, de proletarische toestand die tot de verloekte arbeid veroordeelt en waarbij de nood van het lichamelijke bestaan noch toevluchtsoord noch rusttijd vindt – dat is de absurde wereld van de Geworfenheit."* (Levinas, 1987:169)³

Wij staan aan het voorlopige einde van een ontwikkeling waarbij onder invloed van de nieuwe informatietechnieken voor het eerst die menselijke –voor het grootste deel ‘vervloekte’– arbeid op een systematische wijze uit het productieproces wordt verwijderd. Rifkin heeft erop gewezen dat in de USA alleen al jaarlijks 2 miljoen jobs worden geëlimineerd, waardoor de technologische werkloosheid een alsmaar groeiend structureel probleem is geworden.⁴

Belangrijk in Rifkins vertoog is dat hij een grote hoop stelt in de groei en de ontwikkeling van de nog steeds arbeidsintensief blijvende *non-profit sector*. Hij denkt aan niet-gouvernementele organisaties (NGO's) en aan autonoom van de natie staat en de transnationale ondernemingen opererende sociale en culturele associaties.

In Frankrijk heeft vooral Roger Sue eenzelfde verdediging opgenomen van de ‘associatieve sector’ (Sue, 1997).⁵ Zijn pleidooi –dat wij zullen moeten ernstig nemen– vervoegt dat van mensen als Guy Aznar, Jean-Louis Laville, Alain Lipietz, en anderen.⁶ Rifkin heeft in het vijfde deel van zijn boek gepleit voor een nieuw sociaal contract waarbij de derde sector, die van de diensten, zou worden ver-

3 Oorspronkelijk: *Totalité et Infini. Essay sur l'extériorité*, Den Haag, M. Nijhoff, 1961, p. 121.

4 Wij verwijzen ook naar een essay van VANDAMME, Fernand (1997), *Towards the Virtual Society. The only way to survival and cockaigne*. (Vandamme, 1997), C&C, Gent, Fama, (Phoenix Series).

5 Zijn centrale stelling is de volgende: "Un phénomène émerge: quantité de fonctions ne sont plus remplies par l'économie marchande et publique mais par les associations. L'enjeu est de donner de la visibilité à ce secteur. Il faut montrer ce que cela représente en termes de richesses, d'amélioration de la formation, du lien sociale, de la santé. Tout ça n'est pas mesuré. Ce que l'économie mesure est moins important que ce qu'elle ne mesure pas. Les associations sont au cœur d'une nouvelle économie. En plus, elles permettent de faire face à la crise de la démocratie..." In een interview met Marie-Pierre Subtil, *Le Monde*, 4 februari 1998.

6 Onder de recente publicaties vermelden wij: AZNAR G. et al., (1997), *Vers une économie plurielle, un travail, une activité, un revenu pour tous*, La Découverte, Paris; AZNAR G. et al., (1997), 'Les placements alternatifs et solidaires'. In: *Alternatives économiques*, numéro hors série, 2e trimestre; BOISSONNAT J., (1995), *Le travail dans 20 ans*, Ed. Odile Jacob (la documentation française), Paris; LAVILLE J.L. (Red.), (1994), *L'Économie solidaire, une perspective internationale*, Desclée de Brouwer (Sociologie économique), Brugge; LEBAUDE A., (1993), *Social: par ici la sortie*, Le Monde Éditions, Paris; LEBAUDE A., (1997), 'Réinventer la notion de travail', In: *Institut du management d'EDF et de GDF; LE MONDE ÉCONOMIE*, in: *Le Monde*, (3 februari 1998), Dossier 'Créer des emplois autrement'.

sterkt. Zijn overweging is dezelfde als die van Sue, Aznar en Laville. Zij beweren allen dat heel belangrijke sectoren van de menselijke activiteit (diensten, hulpverlening, zorg, etc.) buiten de formele economie vallen. In en door de grote omwentelingen die zich in de formele arbeid door de informatie voordoen, winnen die sectoren voortdurend aan belang voor het sociale en individuele leven van mensen. De associatieve sectoren leggen als het ware een vanzelfsprekende basis voor de ontwikkeling van een sociale economie.

In het Verenigd Koninkrijk werken voor het ogenblik meer dan 350.000 vrijwilligersorganisaties met een totaal inkomen op jaarbasis van £17 miljard (Rifkin, 1995:275). Dat staat voor 4% van het bruto nationaal product. Ook in Japan groeit de *non-profit sector* snel (de *koeki hojin* organisaties; de *jichikai*, autonome organisaties in de wijken en lokale gemeenschappen) (Rifkin, 1995:275).

Rifkin heeft er, zoals Sue, op gewezen dat die organisaties en associaties een 'democratisch potentieel' in petto hebben. Er ontstond zelfs al een nieuwe internationale organisatie die met vertegenwoordigers vanuit goed een dozijn landen werkt, nl. *Civicus* (Rifkin, 1995:283). De aangesloten associaties die deze internationale organisatie stuwen wensen een politiek vacuüm op te vullen. Dat vacuüm is ontstaan door de groeiende almacht van de transnationale ondernemingen, die zowel ten koste van de nationale staatsinstellingen als van de economische en sociale rol van de kleine en middelgrote ondernemingen (KMO's) is uitgevallen. De plaatselijke gemeenschappen binnen de regio's zullen baat hebben bij de verdere expansie van de associatieve sector van de NGO's.

Bij de voorbereiding van de conferentie over de 'percepties van de arbeid' hebben wij het thema van de sterk wijzigende verhouding tussen de arbeid en de samenleving centraal gesteld. Wij wijzen op de volgende punten van aandacht:

- 1) In de jaren zeventig van de 20e eeuw hebben de economische transformaties geleid tot het einde van wat als het *fordisme* wordt aangeduid. Het *fordisme* valt in de periode die loopt van 1900 tot 1970. Het verwijst naar de enorme expansie van de binnenlandse markt, veroorzaakt doordat de loonarbeiders via sociale zekerheidssystemen en door loonsverhogingen mee konden participeren aan de industriële productie. Die laatste was resoluut de weg opgegaan van de massale voortbrengst van consumptiegoederen. Door merkartikels, *labeling*, advertentechnieken, goed georganiseerde manipulatie van de smaken van de potentiële koper, werd de consumptie aangewakkerd en verruimd. Tegelijk werd door de nationale staten in de kern van het wereldsysteem (West-Europa, USA, Canada, Japan) een politiek van openbare uitgaven (infrastructuurwerken, nationale defensie, openbare werken, etc.) gevoerd. Het *fordisme* steunde tevens op een verregaande automatisering van het werk, zonder dat het afbreuk deed aan het regime van grootschalige fabrieksarbeid. Via collectieve overeenkomsten werden de kosten en baten in een sfeer van sociaal compromis verdeeld. Reeds in de jaren tachtig is het duidelijk dat de economische en technische bases van dit alles zijn weggevallen. De westerse wereld betrad de periode van het *postfordisme*.
- 2) Sinds het midden van de jaren tachtig begon men de betekenis van de arbeid ter discussie te stellen. De symbolische constructies van loonarbeid en vrije tijd, sociale tijd en privé tijd, volledige tewerkstelling, huishoudelijke arbeid en

de verdeling van de arbeidstaken tussen mannen en vrouwen, worden afgebroken. Men krijgt oog voor de sociale en culturele *fabricatie van de arbeid*.⁷ Maar tegelijkertijd worden de standaardideeën betreffende de plaats van de mens in de natuur aan een diepe kritiek onderworpen. Men komt terug op de door de renaissance en reformatie gevormde triomfantelijke opvattingen over de actieve omvorming van de natuur door de menselijke creatieve interventies. Men ziet –mede door de grenzen aan de economische groei– de beperkingen van de opvatting van door mensen geleide rationele transformatie van de materiële bases van het bestaan.

- 3) Er ontstond grote vertwijfeling over de wijze waarop mensen in concrete omstandigheden hun werk ervaren. Dat houdt verband met de verdeling der activiteiten in familiaal verband over de productie en consumptie en de reproductie. De verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen in de klassieke kapitalistische productieomstandigheden beantwoordde aan de scheiding tussen loonarbeid en huishoudelijke arbeid. In preïndustriële sociale formaties was die parallelle niet vanzelfsprekend. Maar vandaag verdwijnt die parallelle in snel tempo. Dat heeft verstrekkende gevolgen voor de percepties van de arbeid. Het model van de mannelijke broodwinnaar en de eenzijdige visie betreffende de tewerkstelling –implicierend dat het hier over de enige zinvolle arbeid gaat– hebben verhinderd de betekenis van de vrouwenarbeid te begrijpen.
- 4) Met de overgang van een *fordistische* naar een *postfordistische* samenleving is ook de vertwijfeling gerezen over de klassieke scheiding tussen arbeidstijd en vrije tijd. De verbinding, gemaakt tussen een noodzakelijke vervreemdende arbeid en een geïdealiseerde sfeer van vrije tijd en ontspanning, leidde ertoe dat men de arbeid eenzijdig opvatte als 'labeur', tegengesteld aan de vrije tijdsactiviteiten die de 'recreatie' van de mens als gevolg hebben. De gebreken van de fordistische sociale organisatie, die steunde op een ongebreidelde massaconsumptie, hebben ertoe geleid dat men de relaties tussen arbeid, consumptie en burgerschap ging ondervragen. De combinatie van thema's als de *culture of contentment* (Galbraith), de *manufacturing of consent* (Chomsky), en de *amusing-to-death industry* (Postman), zet de waarde van de verbinding van de vervreemdende arbeid en de herscheppende vrije tijd op de helling.

3. Percepties van de arbeid

De conferentie van 12 december 1997 bracht negen specialisten samen die verschillende aspecten van de verhouding arbeid en samenleving belichten. Naast historici spraken er sociologen, één filosoof, en een econoom.

Didier Terrier (*Université Charles de Gaulle, Lille III*) is auteur van een historisch werk over proto-industriële arbeid in de 19e eeuw (Terrier, 1996). Zijn lezing ging over de kenteringen die zich in de arbeid hebben voorgedaan gedurende de 19e eeuw in de streek van Comines, Noord-Frankrijk, en die hebben geleid tot wijzigingen in de voorstellingen die arbeidsters zich maakten over hun bezig-

⁷ Hiermee zinspelen wij op het werk van Rudolf Biernacki, *The Fabrication of Labour*.

heden. Terrier tekent voor een methodologie die zich afzet van de macro-geschiedenis door zich te concentreren op de lokale belevingen van arbeidsomstandigheden. Hoe beleeft men en denkt men over dat wat men meemaakt in de concrete en plaatselijke arbeidsomstandigheden? 1850 is voor de geschiedenis van de arbeid in de streek van Comines een (exemplarische) datum van kering, aangezien in de productie op grote schaal de stoommachine werd ingevoerd. Het veroorzaakte de drastische mechanisering in de arbeid - zeker in de textielarbeid - en bracht concentratie van arbeid op gang. Toch verdween de traditionele en over de regio verspreide arbeid niet volledig. De registraties van de werklieden en van de werkomstandigheden uit de eerste helft van de 19e eeuw brengen aan het licht hoe doorgaans de arbeid van het gezinshoofd het totale werk in familieverband verborg. De 'mono-activiteit' begon zich te verspreiden, ten koste van de 'pluri-activiteit'. Op basis van historisch bronnenmateriaal - tewerkstellingsboekjes met name - kan men die wijzigingen in kaart brengen. Het laat toe te wijzen op een vertekening tussen de reële arbeidsomstandigheden en het beeld dat men van de arbeid vormde. Dat betreft vooral de verdeling van werk over mannen en vrouwen, de verhouding tussen de huisarbeid en de fabrieksarbeid, en de plaats van het gezinshoofd. Met de mechanisering van de arbeid komt er een ontwaarding van de vrouwelijke arbeid op gang. Vrouwen die als gevolg van de industrialisatie de fabriek opzochten om te kunnen werken, zagen het aanzien van arbeid en identiteit dalen, net omwille van die industrialisatie.

De voorstellingen die vrouwen van de arbeid maakten en de voorstellingen die men van de vrouwelijke arbeid maakte veranderden daardoor op een diepgaande wijze.

Gérard Gayot (*Université Charles de Gaulle, Lille III*) heeft als historicus gewerkt over de arbeid in Frankrijk tijdens de periode onmiddellijk voorafgaand aan de industrialisering (Gayot, *  paraître*). In zijn lezing verdedigde hij de stelling dat er zich in de manufactuurarbeid in de lakenindustrie van de 18e eeuw reeds een 'taylorisme' had ontwikkeld. De segmentering, verbrokkeling en 'rationalisering' van de arbeid is dus niet een gegeven dat uniek kan worden verbonden aan de industriële arbeid in het kader van het vroege fordisme (in de Verenigde Staten).

Om dat duidelijk te maken behandelde hij enkele concrete gevallen van manufacturele arbeidsorganisatie in de lakennijverheid in Zuid-Vlaanderen, Verviers, Bohemen en in Oostenrijk (met als belangrijke ondernemersfamilies: Ternaux, Thijs, Waldstein, Dethier). Hij wees erop dat de ondernemers van de manufacturen op een goed uitgebouwd en weloverwogen systeem van integratie van grondstoffenbeheer, productie, en distributie steunden. Zij waren de belangrijkste protagonisten van een 'arbeidsfilosofie' waarvan de centrale waarde was *le bien de la manufacture*. Voor dit hoogste doel waren volgende zaken belangrijk: a) de kwaliteit gaat boven de kwantiteit van de productie; b) de perfectie wordt aan de productiviteit gekoppeld; c) een wederkerig engagement tussen arbeider en patroon; d) de hoogste en laatste rechter is de klant. Via een nauwgezette observatie en reglementering van de arbeidsprocessen hebben de grote ondernemersfamilies die 'arbeidsfilosofie' trachten te realiseren.

Gayot meent in hun betrachtingen een echte 'praxisfilosofie' terug te vinden. Centraal staat de nooit onderbroken berekening van de waarschijnlijkheid dat de productie, de distributie en verkoop gevaar zouden kunnen lopen. Aan de hand

van die 'wetenschap' van de *calcul de probabilité* wensten zij de onzekerheden die de geïntegreerde cyclus van winstrealisatie bedreigden zo veel mogelijk onder controle te krijgen. Dit vereiste ook dat zij tot een strenge reglementering van de productiearbeid in de manufactuur zelf overgingen. Eén van de middelen was het instellen van een systeem van *le travail en miettes*, d.w.z. een 'rationalisatie' van de arbeidstaken.

De perceptie van de arbeid werd naast de ondernemers van de manufactuur ook bepaald door de inspecteurs, die toezicht hielden op de productie en de arbeidsomstandigheden. Zij streefden naar een klare en heldere kijk op wat zich in de manufactuur afspeelde. Niet het 'van horen zeggen', wel dat wat verstandelijk kan worden begrepen was van belang. Gayot ziet hierin de demonstratie van een kennisopvatting (*une épistémologie*) die men bij de rationalisten (cf. Spinoza) uitdrukkelijk geformuleerd ziet. Maar zij hanteerden ook een uitdrukkelijke actietheorie. De arbeid dient in overeenstemming te zijn met de minste inspanning (*le moindre effort*), d.w.z. met een zo economisch mogelijk gebruik van middelen in functie van goed omschreven doelen. Ook hier geldt: geen fantasie, wel duidelijke kennis over de omstandigheden. In die zin steunden de inspecteurs zich zelfs op een *géographie de l'erreur*. De fouten tegen de rede worden gemaakt op het platteland, niet in de steden, want in de steden is de rationalisatie van de arbeid ontwikkeld en werd de forfaitaire arbeid verlaten voor de loonarbeid.

Gayot wees erop dat in de elite van de manufactuurarbeiders denkbeelden over de verkrumeling van de arbeidsprocessen, over de rationalisatie en het economiseren van de arbeidsactiviteiten, ruim ingang hadden gevonden. Wie de overstap van de forfaitaire en ambachtelijke arbeid naar de gerationaliseerde manufactuurarbeid niet kon maken moest afhaken. Je zou kunnen spreken van de legitimatie van een *rat race* door de meest succesvolle arbeiders die aan de rationalisering werden onderworpen. Dat alles liet hem toe te besluiten dat er zich tijdens de 18e eeuw reeds een 'taylorisme' had ontwikkeld.

Louis Baeck (economist, jarenlange ervaring in de ontwikkelingslanden, Emeritus KUL) belichtte de arbeidsethiek die zich in het christendom reeds lang voor het protestantisme had ontwikkeld. Hij concentreerde zich in het bijzonder op de cisterciënzers en op hun grote ideoloog, Bernard de Clairvaux, die de *ora et labora*-doctrine van Benedictus verder ontwikkelde en radicaliseerde.

Zijn stelling was dat het eenheidsdenken (*la pensée unique*) over de arbeid zijn aanvang neemt in de christelijke filosofie.⁸ Met gevoel voor humor en behoedzame provocatie beweerde hij dat er misschien zelfs al van een cisterciënzer 'taylorisme' in de 12e eeuw kan worden gesproken. Elementen van die arbeidsideologie waren: a) het onverholven ascetisme, b) de rigoureuze arbeidsdeling, c) de strenge rationalisering van de arbeid door *management*, d) de consequente tijdseconomie (die door het kloosterleven nog werd verstevigd), e) de uitdrukkelijke productiviteitseisen (in verband met de agrarische omwentelingen die de arbeid van de cisterciënzers vergezelde).

Maar in de 13e eeuw ontwikkelde zich daar bovenop nog een stedelijk denken over arbeid, waarbij moet worden opgemerkt dat het dan vooral de intellectuele elites zijn die bijdroegen tot de verheerlijking van de arbeid. Geleidelijk aan ont-

⁸ Voor een andere visie, zie hierna de uiteenzetting van Dominique Méda.

wikkelde de idee dat werken en geld spenderen in wezen heel 'ordentelijk' zijn (*labor et expensae*). Op die wijze werd tenslotte de praktijk van een arbeid waarvoor werd betaald, en dus van betaalde arbeid, legitiem bevonden. Met de gevolgen van die arbeidsideologie blijven wij tot vandaag kampen en wij zijn de getuigen van haar consequenties op wereldschaal.

Theo Beckers (socioloog, *Katholieke Universiteit van Brabant, Tilburg*) overliep welke alternatieven er bestaan voor de formele arbeid, die zich in een diepe crisis bevindt. Zijn analyse is niet bemoedigend en wijst op de voortgezette ontwaarding van de menselijke arbeid in het laatkapitalisme.

Refererend aan het reeds vermelde werk van Jeremy Rifkin wees hij op de betekenis van de diensteneconomie, de derde sector. Hij overwoog welke nieuwe waarden kunnen worden verbonden aan een arbeidssloze toekomst (*jobless future*) waarin de *homo faber* zou kunnen worden voorbijgestoken door de *homo ludens*.

Door de ingrijpende 'commodificatie' van de tijd⁹ en de uitbreiding van het *resource management* is er ruimte vrij voor de ontspanning. Maar dat resulteert, eerder paradoxaal, in een 'economie' van de vrije tijd. Mensen van een cultuur van de massaconsumptie kunnen werken noch vrije tijd genieten. De laatste twintig jaar is het er op het vlak van de besteding van de tijd steeds slechter aan toe gegaan en merken we een verstoring op in de wijzen waarop mensen hun levensplan inrichten.¹⁰

De waarden die zich in het geval opdringen –en die tegelijk onder grote druk komen te staan– zijn: de menselijke autonomie, de tijdsoevereiniteit, de levenscontinuïteit en –kwaliteit.¹¹ Belangrijk is ook de aandacht voor deze sociale tijd, die moet worden verbonden met een notie van verantwoordelijk en mondig burgerschap.¹² Die sociale tijd staat los van –misschien zelfs haaks op– de formele arbeidstijd. Maar ook hoe hij zich verhoudt tot de vrije tijd blijft problematisch.

Paul Klep (historicus, *Katholieke Universiteit van Nijmegen*) presenteerde zijn onderzoeksresultaten betreffende de percepties van de arbeid in de katholieke landbouwersorganisaties voor en na de Tweede Wereldoorlog. Hij belichtte de wijzigingen die zich hebben voorgedaan in de structuren van de landbouw als gevolg van de hervormingen die zich zowel in Europa als in Nederland hebben voorgedaan. Welke gevolgen hebben zij gehad voor de gemeenschapsgevoelens, de familiale organisatie van het werk en de beleving van de individuele arbeid?

Stephaan Raaijmakers (ingenieur en socioloog, *Katholieke Universiteit van Brabant, Tilburg*) kondigde van bij de start aan dat de resultaten van zijn onderzoek in verband met de 'choreografie van het alledaagse leven' de kritische analyse over de relaties tussen de formele arbeidstijd en de vrije tijdsbestedingen over een periode van 50 jaar –analyse zoals we die konden beluisteren in de lezing van Theo Beckers– niet kan bevestigen.

9 Zie hierover ook CROSS G., (1993) *Time and Money. The Making of Consumer Society*, Routledge, London. Met name hoofdstuk 4: 'Time becomes money: the politics of distribution and recovery', 76-98. Wij verwijzen ook naar het werk van SCHOR J., (1991), *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure in America*, New York

10 Voor de replek op die analyse verwijzen wij naar de lezing van Stephaan Raaijmakers hierna.

11 David Krantz heeft in zijn werk *Radical Career Change* gewezen op het precare van de continuïteit door zijn onderzoek van lieden die plots besluiten hun (vaak succesvolle) job te laten voor wat ze is, om zich met heel andere zaken te gaan bezig houden (chirurgen worden bouwvakkers; hooglaren worden bordenwassers in een Italiaans restaurant, etc.)

12 Zie daarvoor ARENDT H., (1958), *The human condition*, The University of Chicago Press, Chicago and London.

Hij gaf een uitvoerig en door grafieken gesteund overzicht van de tijdsbestedingen in de fordistische en postfordistische samenleving. Hij meende te moeten besluiten dat er zich eigenlijk geen noemenswaardige verschillen manifesteren in die tijdsbestedingen. Slechts kleine veranderingen traden op.

Voor de periode die wordt afgesloten in 1970 kan worden gesproken van een 'strikte choreografie' van de tijd. Na 1975 is er zeker een tendens naar flexibilisering en treden er decentralisaties op in de formele arbeidsprocessen. Maar over het geheel genomen kunnen die worden verwaarloosd. Misschien gaan flexibilisering en decentralisatie samen met een toename van de keuzes die in verband met de planning van het dagelijkse leven kunnen worden gemaakt.

Maar Raaijmakers drong erop aan die flexibilisering niet te verwarren met de pluraliteit van keuzes in het dagelijkse leven. Zijn onderzoek betreffende de differentiatie tussen de formele loonarbeid, het onbetaald werken, de vrije tijd en de organisatie van de dagelijkse behoeften (zowel per dag, per maand, per jaar, als voor het gehele levensplan) laten niet toe te besluiten dat het er vandaag helemaal anders aan toegaat dan in de periode voor 1970.

Dominique Méda (filosofe, *Ministère de l'emploi et de la solidarité. Direction de l'animation de la recherche des études et des entreprises*) is de auteur van een boek over de verdwijning van de formele arbeid: *Le travail, une valeur en voie de disparition*. Haar boek wordt wel eens in verband gebracht met dat van Jeremy Rifkin. Zij behandelt daarin de rol van de betaalde arbeid voor de sociale cohesie, in een periode waarin de formele arbeid zwaar onder druk is komen te staan. Haar stelling is de volgende: er is in het leven nog wat anders dan de formele arbeid. Hoe komt het dan dat in de westerse cultuurgeschiedenis van de laatste 250 jaar zulk een sterk accent werd gelegd op het belang van die formele arbeid? Om een antwoord te geven op die vraag, heeft zij een historische analyse gemaakt van de arbeidsideologie.

Voor de 18e eeuw waren de westerse samenlevingen niet uitsluitend rond de arbeid georganiseerd. De nexus formele arbeid, individu en economie wordt slechts van de 18e eeuw af gemaakt en door de politieke en sociale filosofie gelegitimeerd. Zo is het werk van Adam Smith, over de rijkdom der naties, een bijdrage tot de idee dat de arbeid zelf geen waarde heeft, ofschoon hij wel aan de basis ligt van de productiviteit en de maatschappelijke rijkdom. Het is slechts een kleine stap om vervolgens te zeggen dat slechts de arbeid het middel is om zich als mens te verwezenlijken. Na Hegel is het vooral ook Marx die deze reductionistische stelling blijft verdedigen. De essentie van de mens is de arbeid.

Maar reeds aan het einde van de 19e eeuw en zeker in de 20e eeuw groeit de kritiek op dit arbeidscentrische denken. Mensen begrijpen dat de arbeid –zoals die gewoonlijk wordt begrepen, dus als formele arbeid– méér dan werd toegegeven een storende factor is in het mensenleven.

Voor de volle ontwikkeling van een rijk en waardevol leven als mens, voor de persoonlijke ontplooiing van de mens is die formele arbeid vaak slechts een belemmering. Het bewustzijn is gegroeid dat er een scherpe tegenstelling bestaat tussen enerzijds het monetair naar waarde schatten van het leven, en anderzijds het naar waarde schatten van dat leven als zodanig. Het vraagstuk ligt juist in de relatie tussen die twee. Door auteurs zoals Jürgen Habermas en Hannah Arendt werd een oude traditie weer opgediept. Zij reikt tot aan de antieken, die het be-

lang hebben ingezien van de politieke band die mensen met elkaar hebben in de openbare sfeer van het menselijke bestaan. Het is deze politieke band die een maatschappelijke samenhang veroorzaakt. In de pecuniaire sfeer van de macro-economische statistieken wordt die maatschappelijke samenhang steevast veronachtzaamd of verdonkeremaand.

Dominique Média meent dat slechts door het herstel van een waarachtig participierend burgerschap (*citoyenneté*) de 'onttovering' van het sociale bestaan van mensen, die het gevolg is van de reeds meer dan 200 jaar durende obsessie van de formele arbeid, kan worden overstegen. Een ideale samenleving van mensen groepeerd individuen die een toegang hebben én tot de productieve activiteiten én tot de politieke ruimten. Slechts door de actieve en betrokken participatie van allen aan de culturele en de politieke activiteiten te koppelen aan de vrije toegang tot de productieve activiteiten kunnen de persoonlijke affectieve banden tussen de mensen worden ondersteund.

Riccardo Petrella (socioloog en politicoloog, *Université Catholique de Louvain, Europese Commissie : Gulbenkian Commission*) plaatste de teloorgang van de formele arbeid in het kader van de gestage en onverdroten ontmanteling van de verzorgingsstaat. Die ontmanteling grijpt vandaag vooral daar plaats waar sinds de Tweede Wereldoorlog werd gewerkt aan de opbouw van een politiek en economie met een sociale dimensie, nl. in de westerse landen, met name in West-Europa. Vandaag ondergaan wij de globalisering van de wereldeconomie en is het nodig geworden om uit te kijken naar een globale welvaart en zorg op wereldvlak.

Hij verduidelijkte dit door op de diepe verschillen te wijzen die zijn ontstaan tussen de sociaal-economische en politieke eenheden voor 1970 en daarna. Eertijds werd het sociale burgerschap in het kader van de verzorgingsstaat gevat in een behoren tot de bestuurlijke eenheden als de stad en het land. Dat steunde op een min of meer aanvaarde en stabiele spreiding van de welvaart, waardoor grote delen van de bevolking konden participeren aan de sociaal-economische welvaart. Hij deelde dit in vier sferen in: a) de openbare sfeer (staat); b) de burgerlijke sfeer (burgerassociaties met uiteenlopende finaliteit); c) de privé-sfeer (het individuele leven, de familie, het gezin, de buurten); d) de overkoepelende welvaartssfeer (de sfeer van de symbolische regulatie, representatie en legitimatie). De relaties tussen die vier sferen zijn grondig verstoord door de globalisering.

In zijn pleidooi voor een globale welvaart en volledige tewerkstelling op wereldschaal begreep hij de volgende doelstellingen voor de toekomst. Het herschepenen van vormen van behoren tot kleine en grote gemeenschappen (stad, natiestaten, regio's) en het verstevigen van de condities van concrete deelname aan het economische, sociale, culturele en politieke leven.

De volgende politiek-ethische condities werden vermeld¹³: a) wij moeten de capaciteit ontwikkelen om deze technologieën voort te brengen die de welvaart inzake materiële behoeften helpen verwezenlijken, b) wij moeten de volledige tewerkstelling op wereldvlak realiseren, waardoor de rechtvaardige verdeling

¹³ Voor een breedvoerige en grondige uiteenzetting van dit politiek-ethische programma verwijzen wij de lezer uiteraard naar Petrella's boeken. Als voorzitter van de Groep van Lissabon participeerde hij aan de publicatie van *Grenzen aan de concurrentie*. In 1997 publiceerde hij te Brussel bij Ed. Labor, *Le Bien Commun* (vertaald als *Het algemeen belang*, Brussel, VUBPRESS, 1997).

van de welvaart wordt vergemakkelijkt, c) wij moeten meer dan ooit tevoren steunen op deze gemeenschappen die de controle hebben over de monetaire en financiële verrichtingen, d) wij moeten blijven zoeken naar de meest efficiënte representatieve en democratische politieke organisaties (in het kader van de natiestaten en hun onderlinge samenwerking). Dat blijft, zo argumenteerde Riccardo Petrella, de politieke en ethische agenda van de volgende eeuw. Met de lezing van Riccardo Petrella, en na een bondige maar krachtige discussie, werd deze conferentie over de percepties van de arbeid afgesloten.¹⁴

Literatuur

ARENDRT H. (1958), *The human condition*, The University of Chicago Press, Chicago and London

AZNAR G. et al. (1997), *Vers une économie plurielle, un travail, une activité, un revenu pour tous*, La Découverte, Paris

AZNAR G. et al. (1997), 'Les placements alternatifs et solidaires'. In: *Alternatives économiques*, numéro hors série, 2e trimestre

BOISSONNAT J., (1995), *Le travail dans 20 ans*, Ed. Odile Jacob (la documentation française), Paris

CROSS G., (1993), *Time and Money. The Making of Consumer Society*, Routledge, London

GAYOT G., (in druk), *De la pluralité des mondes industriels. La manufacture royale de draps de Sedan (1646-1870)*, EHESS, Paris

LAVILLE J.L. (red.), (1994), *L'Economie solidaire, une perspective internationale*, De-sclée de Brouwer (Sociologie économique), Brugge

LEBAUDE A. (1993), *Social: par ici la sortie*, Le Monde Editions, Paris

LEBAUDE A. (1997), 'Réinventer la notion de travail', In: *Institut du management d'EDF et de GDF*.

¹⁴ De *Proceedings* van de conferentie zullen worden uitgegeven bij de VUBPRESS in de loop van 1998 onder redactie van Ronald Commers. Het wijsgerig, ideologisch en ethisch onderzoek over de arbeid zal in het kader van de *Onderzoeksgroep Arbeid 1500-2000 en het Centrum voor Ethiek en Waardeonderzoek* worden voortgezet.

- LEVINAS E. (1987, *De totaliteit en het Oneindige. Essay over de exterioriteit*, Ambo, Baarn), (oorspr.(1961), *Totalité et Infini. Essay sur l'extériorité*, M. Nijhoff, Den Haag)
- LE MONDE ECONOMIE, In: *Le Monde*, 3 februari 1998, Dossier 'Créer des emplois autrement'
- PETRELLA R. (e.a.), (1994), *Grenzen aan de concurrentie*, VUBPRESS (Maatschappij en technisch-wetenschappelijke ontwikkelingen), Brussel
- PETRELLA R. (1997), *Het algemeen belang*, VUBPRESS, Brussel / (1997), *Le Bien Commun*, Ed. Labor, Brussel
- RIFKIN J. (1995), *The End of Labour. The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, J.P. Tarcher / Putnam Book, G. P. Putnam's Sons, New York
- SCHOR J. (1991), *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure in America*, New York
- SUE R. (1998), *La richesse des hommes. Vers l'économie quaternaire*, Ed. Odile Jacob, Paris
- TERRIER D. (1996), *Les deux âges de la proto-industrialisation. Les tisserands ruraux dans le Cambrésis et le Saint-Quentinoise, 1720-1880*, EHESS, Paris
- VANDAMME F. (1997), *Towards the Virtual Society. The only way to survival and cockaigne*, C&C, Gent, Fama, (Phoenix Series).